NAG HAMMADI EN HET NIEUWE TESTAMENT

Jacob Slavenburg

De canon van het Nieuwe Testament

In het jaar 367 na Christus publiceerde Athanasius, aartsbisschop van Alexandrië, een uiterst merkwaardig document: een *Paasbrief*. Niet zozeer de vorm (zo'n periodieke brief was bedoeld om met Pasen in de gemeenten voorgelezen te worden) als wel de inhoud is opvallend. Athanasius stelde dat er lieden zijn die zogenaamde 'apocriefe' teksten zouden voegen tussen 'door God geïnspireerde'. En dan volgt er, voor het eerst in de christelijke geschiedenis, een opsomming van bijbelboeken die exact overeenkomt met ons Nieuwe Testament. Athanasius noemde deze geschriften "de fonteinen der verlossing", want "alleen in deze boeken wordt de leer der goddelijkheid verkondigd." En bestraffend voegde hij daaraan toe: "Laat geen mens eraan toevoegen, noch er iets aan afdoen."[1]

De opstelling door Athanasius van de bijbelboeken die deel uitmaken van de canon van het Nieuwe Testament werd bekrachtigd op de concilies van Hippo Regius in 393 en die van Carthago in 397 en 419. Maar wat waren de criteria? Athanasius heeft het er over dat de geschriften 'door God geïnspireerd zijn'. Hoe is dat te meten? "Omdat we van hun waarheid zeker zijn, aangezien zij die van het begin af aan ooggetuigen en verkondigers van het woord waren, deze hebben doorgegeven aan de vaderen [...]" stelt de aartsbisschop.[2] Het is welhaast zeker dat Athanasius, en de kerk in die dagen, overtuigd waren van het auteurschap van twee directe leerlingen van Jezus, de apostelen Matheüs en Johannes. Maar van Marcus en Lucas wist men heel zeker dat ze geen directe leerlingen waren. Algemeen nam men aan dat Lucas als bron, naast eigen onderzoek, Paulus gebruikte (die overigens ook geen leerling van Jezus was) en dat Marcus zijn evangelie als het ware uit de mond van Petrus opgetekend zou hebben. De omschrijving 'verkondigers van het woord' in de argumentatie van

---

1 De tekst van de Paasbrief is afgedrukt in W. Schneemelcher en E. Hennecke, *Neutestamentliche Apokryphen* I (*Evangelien*) (5e druk; Tübingen 1987) 39-40.

2 Bruce Metzger noemt in zijn *The Canon of the New Testament. Its origin, development, and significance* (Oxford 1987) drie criteria die golden voor opname in de canon:
Consensus: overeenstemming met wat genoemd werd de 'geloofsregel' (*Regula Fidei*); dat wil zeggen overeenkomstig die christelijke traditie die door de kerk als normatief was gesteld;
Apostoliciteit: geschriften moesten ruwweg gezegd uit de 'apostolische tijd' stammen;
Orthodoxie: de algemene aanvaarding en het in gebruik zijn van een bepaalde tekst in de algehele kerk (boven-regionaal).

de kerkvader kan hier op wijzen. Maar over de authenticiteit van bijvoorbeeld de *Brief aan de Hebreeën*[3] en een aantal *Katholieke Brieven*[4] bestond in het vroege christendom gerede twijfel. Dat blijkt al uit de zogenaamde *Canon Muratori*[5] uit het eind van de tweede eeuw. In dit geschrift wordt namelijk een opsomming gegeven van geschriften die gelezen mogen worden en geschriften waar twijfels over bestaan. Al zal dit geschrift zeker niet zo bindend zijn geweest als de *Paasbrief* van Athanasius een goede honderdenvijftig jaar later, ze geeft ons wel een goed inzicht in de ontwikkeling van de canon.

Heel irritant zijn het eerste en het laatste deel van dit geschrift weggevallen:

> [...] het derde evangelieboek naar Lucas... Toch heeft hij de Heer niet in het vlees gezien en daarom begint ook hij, voor zover het mogelijk was, te vertellen van de geboorte van Johannes af. Het vierde van de evangeliën is van Johannes, één uit de discipelkring. Toen zijn medediscipelen en bisschoppen hem aanspoorden, zei hij: 'Vast met mij vanaf heden drie dagen en wat aan een ieder geopenbaard zal worden, zullen we elkaar vertellen.' In dezelfde nacht werd aan Andreas uit de discipelkring geopenbaard dat Johannes onder zijn naam alles zou neerschrijven terwijl allen het nog eens zouden nagaan [...].[6]

Door het ontbreken van het eerste gedeelte vallen we met het derde evangelie in huis. Algemeen wordt aangenomen dat in dit geschrift als eerste twee respectievelijk *Mattheüs* en *Marcus* werden genoemd. Dat lijkt logisch omdat ook de kerkvader Irenaeüs aan het einde van de tweede eeuw vier evangeliën uitkoos die hij stelde boven de vele andere die in die tijd nog vrij circuleerden. Het zijn de evangeliën die wij kennen omdat ze, zeer waarschijnlijk in een wat andere versie dan Irenaeüs ze onder ogen had, opgenomen zijn in de canon van het Nieuwe Testament. Hij verdedigt zijn keuze voor juist vier evangeliën met de argumentatie: "omdat er vier windstreken zijn [...] is het billijk dat de kerk ook vier zuilen heeft."[7]

---

3 Deze brief werd traditioneel aan Paulus toegeschreven. Modern onderzoek wijst uit dat van slechts zeven brieven van Paulus de identiteit min of meer vaststaat. Zeker niet van hem zijn de zogenaamde *Pastorale Brieven* (*1* en *2 Timoteüs* en *Titus*).

4 De *Katholieke brieven* zijn die brieven in het Nieuwe Testament die niet aan een bepaalde gemeente zijn gericht. Ze staan op naam van broers van Jezus: Jacobus en Judas; en van apostelen: Petrus en Johannes. De brieven stammen echter uit einde eerste tot en met einde tweede eeuw. De namen werden er pas veel later aan gegeven.

5 In het jaar 1740 ontdekte de Italiaan Muratori in de *Bibliotheca Ambrosiana* in Milaan een palimpsest uit de achtste eeuw n.C. Onder de leesbare tekst bevond zich een tweede-eeuws handschrift dat men de *Canon Muratori* is gaan noemen.

6 A.F.J. Klijn, *De wordingsgeschiedenis van het Nieuwe Testament* (8e druk; Nijkerk 1987) 162-163. Uit de inhoud blijkt dat de auteur bepaalde overleveringen interpreteerde binnen zijn eigen referentiekader. En in dat kader nam het gezag, de bisschop, een vaste plaats in. Daarvan was in de eerste helft van de eerste eeuw absoluut nog geen sprake. Jezus zelf heeft nooit een hiërarchisch gezag ingesteld.

7 Irenaeüs van Lyon, *Adversus Haereses* 3.11,8.

Geen eensgezindheid

Na de opsomming van de evangeliën vervolgt de *Canon Muratori* met de *Handelingen* en de *Brieven*. Daarbij valt op dat er niets vermeld wordt over de *Brief aan de Hebreeën* die men zo volgaarne aan Paulus toeschreef, niets over de *Brief van Jacobus*, de twee *Brieven van Petrus* en de (derde?) *Brief van Johannes*. Niet alleen de *Wijsheid van Salomo*[8] krijgt een plaats, ook de *Openbaring van Petrus*[9], al is deze dan, evenals de *Openbaring van Johannes*, omstreden.

Ondanks de uitlatingen van Irenaeüs over de vier evangeliën en de (hoogstwaarschijnlijk) zelfde opsomming bij de auteur van de *Canon Muratori* wordt een decennium later door een bisschop uit Antiochië toch ook het *Evangelie van Petrus*[10] geaccepteerd, totdat men hem confronteert met docetistische[11] trekjes in de tekst.

Een andere bisschop, Clemens van Alexandrië, beperkte de keuze van zijn citaten ook niet tot de vier door collega Irenaeüs genoemde evangeliën. Vrijelijk haalde deze kerkvader gedeelten uit het *Evangelie van de Hebreeën* en het *Evangelie van de Egyptenaren* aan. Rond deze tijd citeren de kerkvaders Tertullianus en Origenes, en in latere eeuwen Epiphanius en Hiëronymus, ook nog uit de evangelieën van de *Nazorenen*, van de *Hebreeën*, van de *Egyptenaren* en uit andere (ons onbekende) evangeliën.[12] Origenes trekt daarbij de autoriteit van de *Tweede brief van Petrus* alsook de *Brief aan de Hebreeën* in twijfel. En Eusebius schrijft in de vierde eeuw in zijn tot standaardwerk geworden *Kerkgeschiedenis* dat de *Brief van Jacobus* en de *Brief van Judas* niet als echt worden beschouwd. Van Johannes is volgens hem alleen de eerste brief onomstreden, over de andere twee wordt getwist. Over de *Brieven van Petrus*

---

8 *Wijsheid van Salomo* is wel opgenomen in het Oude Testament van de Katholieke Bijbel maar niet in de Protestantse Bijbel (apocrief). De tekst die ca. 100 v.C. werd geschreven was in de vroege christenheid zeer populair.

9 De *Openbaring van Petrus* is later apocrief verklaard. Pas in 1887 werd een deel ervan in Egypte teruggevonden. Bij Nag Hammadi werd een andere *Openbaring van Petrus* gevonden.

10 Het *Evangelie van Petrus* is later eveneens apocrief verklaard. Een gedeelte werd in 1887 in Egypte (in dezelfde vondst als de *Openbaring van Petrus*) teruggevonden.

11 Docetistisch (van *dokein* = schijnen) wordt door de kerk als ketterij gezien, omdat het de dood van Jezus aan het kruis zou loochenen door uit te gaan van een 'schijndood'.

12 De Evangelieën van de *Hebreeën* en de *Egyptenaren* werden gelezen in Egypte; de evangeliën van de *Nazorenen* en de *Ebionieten* zijn joods-christelijke evangeliën die gelezen werden in Aramees (de spreektaal van Jezus) sprekende gemeenten ten Oosten van de Jordaan. Waarschijnlijk stammen ze van een nog oudere Aramese uitspraken-verzameling van Jezus af. De meeste onderzoekers dateren deze evangeliën in de late eerste en vroege tweede eeuw. Amerikaanse onderzoekers (zoals J.D. Crossan en H. Koester) gaan van een vroegere datering uit, zeker van het *Evangelie van de Hebreeën*, dat ze rond 55 n.C. dateren; dat is vóór de bijbelse evangeliën. In deze eeuw zijn fragmenten gevonden van het ons onbekende *Egerton-evangelie*, dat volgens de laatste onderzoekers even oud is als het *Evangelie van de Hebreeën*.

schrijft hij dat "de eerste onbestreden echt is", maar dat de tweede "niet tot het Testament behoort." Ook Eusebius ziet de *Openbaring van Johannes* als een omstreden geschrift.[13]

Zo vast lag de canon aan het begin van de vierde eeuw dus nog niet. Volgens de bijbelonderzoekers Kurt en Barbara Aland zijn de *Pastorale Brieven* veel later aan het Corpus Paulinum toegevoegd en werden de *Katholieke Brieven* pas in de vierde eeuw afgesloten.[14]

De stelligheid waarmee Athanasius al die problemen volslagen negeert en tot zijn opsomming komt heeft te maken met de gegroeide zelfverzekerdheid van het christelijke *establishment* in de vierde eeuw. Eusebius schreef het grootste deel van zijn *Kerkgeschiedenis* nog net op de grens van de onderdrukking. Slechts enkele jaren later zou Constantijn de Grote een definitief einde maken aan de vervolgingen. Het christendom kwam bovengronds en het eerste algemene concilie werd bijeengeroepen, niet door de bisschoppen, maar door keizer Constantijn zelf. Bisschoppen waren aanzienlijke personen in het laat-Romeinse Rijk geworden. Kerk en Staat kregen dezelfde belangen: rust en eenheid. Van die rust was binnen de kerk geen sprake, verscheurd als ze was door de strijd tussen Arianen en Orthodoxen en tussen Donatisten en lankmoedigen.[15]

De afsluiting van de canon was een gezagsdaad. Er kon nu doeltreffend afgerekend worden met iedereen die er een 'afwijkende' mening op na hield. Het was nu niet meer de Romeinse overheid die bij de christenvervolgingen de geschriften verbrandde, maar het was de kerk zelf geworden die een klopjacht opende op niet-canonieke geschriften.

De handschriften

Vooral in de tweede helft van de derde eeuw (na de vervolgingen onder Decius en Valerianus, waarin veel manuscripten waren verbrand) werd gewerkt aan nieuwe kopieën. Daarbij werd gezocht naar nog voorhanden zijnde teksten die pasten in het theologisch kader van die tijd, omdat deze het meest authentiek leken. En waar deze teksten afweken van de theologie van die tijd werden ze gecorrigeerd.[16] Dat laten de veel vrijere papyri uit de derde eeuw zien; papyri die naar alle waarschijnlijkheid merendeels afgeschreven waren door particulie-

13 Eusebius, *Kerkgeschiedenis* respectievelijk 2.23,25; 3.24,17-18; 3.3,1; en 3.24,17-18.

14 Kurt und Barbara Aland, *Der Text des Neuen Testaments. Einführung in die wissenschaftlichen Ausgaben sowie in Theorie und Praxis der modernen Textkritik* (Stuttgart 1982) 77.

15 Zie voor de complicaties van deze twisten o.a. J. Slavenburg, *De verloren erfenis. Inzicht in de ontwikkeling van het christendom* (2e druk; Deventer 1995).

16 Zie over de tekstgeschiedenis van het Nieuwe Testament o.a. J. Slavenburg, *Valsheid in geschrifte. De gespleten pen van bijbelschrijvers* (3e druk; Zutphen 1995).

ren ten behoeve van de eigen verzameling of die van hun gemeente.[17] Buiten een begrijpelijke vooringenomenheid vormde een extra handicap naar het zoeken van 'originele teksten' de gewoonte van vroeg-christelijke afschrijvers om zich grote vrijheden te veroorloven bij het kopiëren.[18] Ook bij het vertalen (van het Grieks in bijvoorbeeld het Syrisch, Koptisch en Latijn) veroorloofde men zich grote vrijheden en maakte men opvallend veel fouten. Een en ander heeft tot resultaat dat we in de beschikbare bijbelhandschriften geconfronteerd worden met tienduizenden verschillen.

Ook na de vervolgingen onder Diocletianus aan het begin van de vierde eeuw bestond er weer een nieuwe behoefte aan bijbelhandschriften. De vraag er naar werd nu zelfs nog veel groter omdat het christendom gelegaliseerd was. Er had zich echter inmiddels een belangrijke kentering voltrokken. De afschriften werden niet meer hoofdzakelijk gemaakt door particulieren die voor zichzelf, of ten behoeve van hun gemeente, een manuscript kopieerden, maar door 'beroepsschrijvers'. Dat waren afschrijvers, vaak monniken, die werkten in opdracht van de christelijke overheid; van de bisschoppen. Deze hadden dus nu rechtstreeks bemoeienis met, en controle op, het afschrijven van de teksten. Alles wat theologisch niet recht in de leer was kon op deze wijze aangepast worden aan de inmiddels gevormde theologie. Soms omdat men zich niet meer kon voorstellen dat er ooit christenen waren geweest die over bepaalde zaken misschien anders gedacht zouden kunnen hebben of dat Jezus wel eens andere leringen verkondigd zou kunnen hebben dan die hen vertrouwd in de oren klonken. Als zulke 'onbegrijpelijkheden' nog in bepaalde handschriften werden gelezen moest het dus wel om duidelijke fouten gaan.

De grote moeilijkheid bij het onderzoek naar oude teksten is gelegen in het feit dat er geen autografen voor handen zijn. De geraadpleegde handschriften zijn alle van veel latere datum dan het origineel. Dat geldt voor de teksten van het Nieuwe Testament, dat geldt ook voor de apocriefen. We zagen hiervoor reeds dat er tussen de onderlinge handschriften aanzienlijke verschillen bestaan. Als we daarbij nog in ogenschouw nemen dat er tussen het afschrijven van de bijbelse evangeliën en de vroegste papyri (op enkele snippers uit het *Evangelie volgens Johannes* na) ruim een eeuw ligt dan hoeven we ons niet al te veel illusies over de betrouwbaarheid van de 'definitieve' teksten te maken. Daarbij

---

17 Praktisch al deze papyri zijn pas deze eeuw boven water gekomen en vormen nog steeds uitgebreide stof tot wetenschappelijk onderzoek. Zie o.a. P.W. Comfort, *Early Manuscripts & Modern Translations of the New Testament* (Wheaton Illinois 1990).

18 Kerkvader Hiëronymus klaagt in zijn *Epistula ad Lucinum* dat de kopiisten "niet opschreven wat zij (in de tekst) vonden, maar wat zij dachten dat de bedoeling was; en terwijl zij zo poogden de vergissingen van anderen te rectificeren, etaleerden ze louter die van zichzelf". Ruim een eeuw eerder was kerkvader Origenes al tot dezelfde wrange slotsom gekomen. In zijn *Commentaar bij het Evangelie volgens Mattheüs* (15.14) schrijft hij: "De verschillen tussen de manuscripten (van de evangeliën) zijn groot; hetzij door de achteloosheid van sommige kopiisten of door de verdorven onbeschaamdheid van andere; hetzij doordat zij nalaten te verifiëren wat ze overgeschreven hebben, of, als ze dat wel doen, in het proces van vergelijking naar eigen believen verlengen of inkorten."

is het redelijk ervan uit te gaan dat veelgebruikte (en dus ook veel gekopieerde) evangeliën meer kans op bewerkingen hadden dan betrekkelijk onbekende evangeliën die in bepaalde (soms geïsoleerde) gemeenten werden gelezen en bewaard. Als aan het eind van de tweede eeuw de vier canonieke evangeliën boven komen drijven en er al van een zekere selectie sprake is, zullen deze evangeliën daarna dan ook het meest gekopieerd (en aangepast) worden.

De *Nag Hammadi-geschriften*

Buiten het opmerkelijke feit dat er pas in het jaar 367, bijna drieëneenhalve eeuw na de dood van Jezus, een definitieve canon wordt vastgesteld, heeft de *Paasbrief* van Athanasius nog een belangrijk neveneffect gehad. Het was namelijk een zekere Theodorus, abt van het Pachomius-klooster te Tabannisi, die opdracht kreeg om de 39e *Paasbrief* te vertalen in het Koptisch, en voor verspreiding ervan zorg te dragen. Een aantal monniken dat op hun pad naar heiligheid innerlijke steun vond bij het lezen van teksten die niet in de *Paasbrief* worden vermeld, zoals het *Evangelie van Thomas* en het *Evangelie volgens Filippus*, of het *Geheime Boek van Jacobus* of de *Verhandeling over de ziel*, zou zich hebben kunnen beraden. Nu de repressie groter werd en men in de bibliotheek werken kon vinden die niet tot de canon behoorden, was het gevaar van excommunicatie, en daarmee verwijdering uit het klooster, groot geworden. Zo zouden de geschriften, zorgvuldig verstopt in een kruik, het klooster uitgesmokkeld kunnen zijn. De kruik werd begraven aan de voet van een bergmassief niet ver van het klooster; waarna het bijna zestienhonderd jaar zou duren voordat ze weer werd opgegraven.[19]

Dat opgraven gebeurde in december 1945. Een arabische boer was naar teelaarde aan het zoeken en stootte bij toeval op een zware kruik. Uit die kruik kwamen dertien codices (lederen banden) met daarin tweeënvijftig geschriften tevoorschijn. Door verschillende omstandigheden heeft het daarna nog een aantal jaren geduurd voordat het nieuws over deze spectaculaire vondst doorsijpelde. In het zwarte circuit werden door antiquairs goede zaken gedaan. Vervolgens ontbrandde er een strijd tussen geleerden die probeerden de teksten zo lang mogelijk voor zichzelf te houden om na een aantal jaren met de eerste publikaties te kunnen komen. Pas in 1950 verscheen er voor het eerst een uitgebreide beschrijving van de vondst door de Franse geleerde Henri-Charles Puech. Toch bleef de belangstelling uiterst gering. In mei 1952 kocht de Nederlandse kerkhistoricus Gilles Quispel een naar de Verenigde Staten gesmokkelde codex terug om deze te overhandigen aan het Jung-instituut.

---

19 Er zijn nog steeds discussies gaande over de herkomst van de geschriften in de kruik. De algemene hypothese is de hier geschetste; deze wordt echter niet door iedereen aanvaard. Zie daarover bijvoorbeeld: C. Scholten, 'Die Nag-Hammadi-Texte als Buchbesitz der Pachomianer' in: *Jahrbuch für Antike und Christentum* 31 (1988) 144-172.

Tweeëneenhalve maand na deze aankoop viel het Egyptische koningshuis en dat was er de oorzaak van dat een deel van de teksten, die nog in Egypte verbleven, tot de herfst van 1956 in een kluis verdwenen. Een ander deel, met onder andere het beroemde *Evangelie van Thomas* dat door de Egyptische regering teruggevorderd was van een Cypriotische antiquair, zat jarenlang in een koffer die rondslingerde op het kantoor van de directeur van het Koptisch museum in Egypte. Pas in de jaren 1972 tot 1977 konden, door onder andere de inzet van de Amerikaanse geleerde James M. Robinson en door bemiddeling van de Unesco, alle nog niet verloren gegane geschriften gefotografeerd worden ten behoeve van een facsimilé-uitgave die geleerden over de gehele wereld in staat moest stellen de teksten te onderzoeken en te vertalen. Een integrale vertaling in het Engels kwam ook onder supervisie van Robinson tot stand in het jaar 1977: *The Nag Hammadi Library in English.*[20]

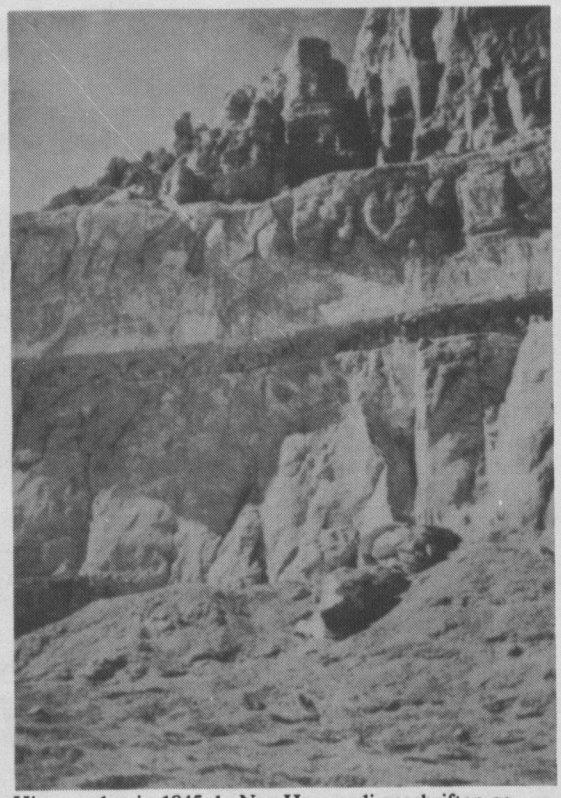

Hier werden in 1945 de Nag Hammadi geschriften gevonden. Uit: J. Slavenburg en W.G. Glaudemans, *Nag Hammadi-geschriften I* (Deventer 1995).

De inhoud van de gevonden geschriften loopt nogal uiteen. Er zitten helleens gekleurde filosofische tractaten tussen, geschriften van joodse herkomst, drie Hermetische verhandelingen en een aantal christelijke teksten. In tijdvak variëren ze van waarschijnlijk de helft van de eerste tot de helft van de vierde eeuw. Toch valt er een gemeenschappelijke noemer in te ontdekken: ze

20 Uitgegeven bij Brill in Leiden. Inmiddels is de derde, geheel herziene, druk verschenen (1988). Een integrale Nederlandse vertaling verscheen in twee banden: J. Slavenburg en W.G. Glaudemans, *Nag Hammadi-geschriften* I (3e druk; Deventer 1995) en II (2e druk; Deventer 1996).

zijn gnostisch of althans in gnostische zin uit te leggen.[21] Voor deze opmerkelijke vondst waren wij voor onze kennis van de *gnosis* binnen het christendom voornamelijk aangewezen op de strijdschriften van kerkvaders.

Voor het onderzoek naar de historiciteit van het Nieuwe Testament zijn uiteraard die christelijke geschriften uit de kruik van Nag Hammadi belangrijk die een redelijk vroege datering vertonen. Dat zijn er enkele: het *Evangelie van Thomas*, het *Gesprek met de Verlosser*, het *Geheime Boek van Jacobus*, het *Boek van Thomas de Kampvechter* en het *Evangelie volgens Filippus*. Voor bijna al deze geschriften geldt dat ze samengesteld zijn, dat wil zeggen dat nieuwer en ouder materiaal met elkaar vermengd zijn. Heel duidelijk is dat bijvoorbeeld te merken aan het *Evangelie volgens Filippus*. In de vorm zoals het is overgeleverd stamt het uit de tweede eeuw. Maar het bevat elementen die veel ouder zijn en teruggaan tot halverwege de eerste eeuw. Datzelfde geldt voor het *Boek van Thomas de Kampvechter* dat waarschijnlijk een compilatie is van twee verschillende bronnen. In het *Geheime Boek van Jacobus* is de dialoog ouder dan het er omheen gestelde kader. Evenals de dialoog in het *Gesprek met de Verlosser* wordt deze volgens de jongste inzichten gedateerd rond 50 na Christus, ook de vermoedelijke datum van de oudste traditie van het *Evangelie van Thomas*.[22]

Het *Evangelie van Thomas*

Het *Evangelie van Thomas* is geen evangelie in de vorm waarmee wij vertrouwd zijn. Het is geen doorlopend verhaal maar een verzameling uitspraken van Jezus. Ongeveer de helft van deze uitspraken (*logia* genoemd) komen (in een soms afwijkende vorm) ook voor in de bijbelse evangeliën (vooral de synoptische[23]), de andere helft was tot nu toe onbekend.[24] Er zijn vier voorname redenen om ervan uit te gaan dat het *Evangelie van Thomas* ouder en oorspronkelijker is dan de bijbelse evangeliën: het evangelie bestaat uit louter *logia*; de vertaling die we kennen in het Koptisch, laat samen met de Griekse fragmenten

---

21 'Gnostisch' komt van het Griekse woord *gnosis*, dat innerlijke kennis, inzicht betekent. De gnosis is o.a. een belangrijke stroming binnen het christendom van de eerste eeuwen geweest. In de *gnosis* kent men geen persoonlijke God maar gaat men uit van Geest (*pneuma*) die alles doortrekt; ook de mens. Zelfkennis wordt als de weg gezien om Geest in zichzelf te kunnen ontdekken.

22 Zie daarover o.a. H. Koester, *Ancient Christian Gospels; Their history and development*, (Londen en Philadelphia 1990); Ron Cameron, *The other Gospels: Non-canonical Gospel Texts* (Philadelphia 1982) 25; S.L. Davies, *The Gospel of Thomas and Christian Wisdom* (New York 1983) 5; C.W. Hedrick, 'The Tyranny of the Synoptic Jesus' in: C.W. Hedrick ed., *The Historical Jesus and the rejected Gospels* (Atlanta 1988) 1-9, 5; J.D. Crossan, *The historical Jesus* (San Francisco 1992) 427.

23 De *synoptische evangeliën* zijn die volgens Marcus, Matheüs, en Lucas (die onderling veel overeenkomsten vertonen).

24 Opvallend is dat we daarin soms wel parallellen aantreffen met andere apocriefe geschriften.

die aan het begin van deze eeuw werden gevonden, door Semitische constructies raden dat het evangelie oorspronkelijk in het Aramees is geschreven[25]; bij vergelijkbare parallellen met bijbelse passages is *Thomas* kernachtiger, beknopter, onopgesmukter; er is in dit evangelie nauwelijks sprake van enige vorm van theologie. Over kruisdood en opstanding wordt niet gesproken.

Wat de zogenaamde *logia* betreft bleek uit het bijbelonderzoek, dat de vorige eeuw in alle hevigheid losbarstte, steeds meer dat de oudste traditie van overlevering een mondelinge verzameling van uitspraken van Jezus is geweest; *logia*. Latere evangelisten[26] gebruikten dit materiaal en plaatsten dat in een pseudo-historisch kader. Het was de evangelisten namelijk geenszins te doen om een betrouwbaar historisch verslag te leveren, maar om een boodschap uit te dragen. Beschikbaar materiaal werd in een dusdanige vorm gekneed dat de boodschap sprekender werd. Een enkel voorbeeld maakt dit duidelijk. De geboorteverhalen bij de evangelisten Lucas en Matheüs lopen nogal uiteen. De Herodes waar Matheüs over spreekt stierf in het jaar 4 voor Christus, de landvoogd Quirinius waar Lucas het over heeft organiseert een inschrijving in het belastingregister in het jaar 6 na Christus. Lucas heeft daar een volkstelling van gemaakt op last van keizer Augustus om het verhaal aan te dikken. In wezen betrof het een regionale inschrijving in het belastingregister waardoor de Romeinen in staat waren belastingen te innen van vermogende joden. Deze maatregel betrof niet het dorp Nazareth in Galilea (waar Jozef en Maria woonden), dat niet rechtstreeks onder Romeins bestuur was gesteld. De tocht met een hoogzwangere vrouw op een ezeltje honderveertig kilometer heen en weer honderdveertig kilometer terug was dus geheel overbodig. Waarom moest de geboorte van Jezus in het boerendorp Nazareth dan verhuld worden? Om de simpele reden dat de schrijvers van de evangeliën wilden bewijzen dat Jezus de messias was. De messias zou volgens de joodse geschriften uit het geslacht van David stammen. En de stad van David nu was Bethlehem.[27]

---

25 Zie daarvoor o.a. A. Guillaumont, 'Les sémitismes dans l'Évangile selon Thomas. Essai de classement', in: R. van den Broek en M.J. Vermaseren ed., *Studies in Gnosticism and Hellenistic Religions, presented to Gilles Quispel in the Occasion of his 65th birthday.* (Leiden 1981) 190-204 en J. van Amersfoort, 'Hermes, het Evangelie van Thomas en het joodse christendom' in G. Quispel ed., *De Hermetische Gnosis in de loop der eeuwen* (Baarn 1992) 186-226.

26 Door de meerderheid van de bijbelgeleerden wordt aangenomen dat het *Evangelie volgens Marcus* rond 70 n.C. afgeschreven werd en die volgens *Matheüs, Lucas* en *Johannes* rond 85. Matteüs en Lucas zouden deels putten uit Marcus, maar ook deels uit een nog niet gevonden bron, die daarom *Q* (van *Quelle*, Duits voor: bron) wordt genoemd. *Q* is een (hypothetische) verzameling van *logia*.

27 Zie vooral E. Schuerer, *History of the Jewish People* I (herziene bewerking van F.G.B. Millar en G. Vermes) (Edinburgh 1973) (oorspronkelijke titel: *Geschichte des jüdischen Volkes im Zeitalter Jesu Christi* (Leipzig 1898) en tevens Uta Ranke-Heinemann, *Nein und Amen* (Hamburg 1992) (eerste hoofdstuk); Robin Lane Fox, *De Bijbel: waarheid en verdichting* (Amsterdam 1991) 27-39; en J.D. Crossan, *Jezus. Een revolutionaire biografie* (Amsterdam 1994) 17-35.

Ten aanzien van de vergelijkbare parallellen met de *synoptische evangeliën* is, zoals vermeld, *Thomas* bijna altijd beduidend korter in zijn beschrijving. Ook hier is een voorbeeld op zijn plaats. Bij *Mattheüs* en *Lucas* (dus ook in *Q*) vinden we het verhaal over 'het teken uit de hemel' dat aan Jezus gevraagd wordt:

> 1. De Farizeeën en Sadduceeën kwamen naar hem toe om hem op de proef te stellen, en ze vroegen hem, hun een teken uit de hemel te laten zien. 2. Daarop gaf hij hun ten antwoord: 's Avonds zegt u: "Het wordt goed weer, want de hemel is vuurrood." 3. En 's morgens: "Vandaag komt er storm, want de hemel is donkerrood." De verschijnselen van de hemel weet u te beoordelen; maar met de tekenen der tijden kunt u dat niet. (*Mt*.16: 1-3)

In het *Evangelie van Thomas* lezen we:

> Zij zeiden tegen hem: "Zeg ons wie u bent, opdat wij in u mogen geloven."
> Hij zei tegen hen: "Jullie onderzoeken hoe hemel en aarde er uitzien, en hem die voor jullie staat, hebben jullie niet herkend! En jullie weten niet hoe je dit moment moet onderzoeken." (logion 91)

Bij *Thomas* niets over avondrood en morgenrood, niets over regen en wind. Opvallend is dat de verzen 2 en 3 van *Mattheüs* 16 ook niet voorkomen in de respectabele codices *Sinaïticus* en *Vaticanus*, bij uitstek de sleutelteksten voor de moderne bijbeluitgaven.[28] En ze ontbreken eveneens in de *Syrus Sinaïticus*, een Syrische vertaling van de evangeliën.

Niet alleen is *Thomas* hier korter en kernachtiger, hierin dus gesteund door oude manuscripten, hij laat ook in het midden wie Jezus om een teken vragen. Want de zin 'hem die voor jullie staat hebben jullie niet herkend', die niet in de andere teksten voorkomt kan ook heel goed bedoeld zijn voor zijn leerlingen. Want veel uitspraken van Jezus, die in de synoptische evangeliën expliciet tot de schriftgeleerden en Farizeeën gericht zijn, worden in *Thomas* rechtstreeks tot zijn leerlingen uitgesproken.

Heel opvallend is ook de nogal verschillende weergave van het verhaal over de belastingplicht. *Mattheüs* (22:16-22) geeft het verhaal als volgt weer:

> Ze stuurden hun leerlingen samen met de Herodianen op hem af. Die zeiden: "Meester, we weten dat u een waarheidslievend man bent en naar waarheid onderricht geeft over de weg van God en u door niemand laat beïnvloeden, want u ziet geen mens naar de ogen. Zeg ons dan wat u hiervan vindt: mag men belasting betalen aan de keizer of niet?" Maar Jezus, die hun kwalijke opzet doorzag, zei: "Waarom stelt u me op de proef, huichelaars? Laat mij eens een belastingmunt zien." Zij gaven hem een denarie. Hij zei hun: "Van wie is die afbeelding en het opschrift?" Ze zeiden hem: "Van de keizer." Daarop zei hij tegen hen: "Geef dan aan de keizer wat van de keizer is en aan God wat

28 De *Codex Sinaïticus* en de *Codex Vaticanus* zijn vierde-eeuwse perkamenten bijbelhandschriften die in de vorige eeuw werden ontdekt.

van God is." Toen ze dat hoorden stonden ze verbaasd; ze lieten hem met rust en gingen weg.

Marcus en *Lucas* verschillen van deze versie niet veel. Wel *Thomas*:

Zij toonden Jezus een goudstuk en zeiden tegen hem: "Caesar's mannen eisen belasting van ons." Hij zei tegen hen: "Geef Caesar wat van Caesar is, geef God wat van God is en geef mij wat het mijne is." (logion 100)

Thomas geeft *sec* de kern van het verhaal weer zonder de franje eromheen en is, ondanks een extra zin, beduidend korter.

Die extra zin nu: "en geef mij wat het mijne is" geeft een interessant beeld te zien. Waar de andere evangelisten zo uitgebreid zijn, is het bijna niet aan te nemen dat ze deze laatste zin, om het verhaal niet al te langdradig te maken hebben weggelaten. Naar alle waarschijnlijkheid heeft deze zin in alle oude handschriften gestaan. Latere afschrijvers zagen er echter iets onlogisch in. Want was Jezus niet God?[29] Er stond dus iets dubbel en dat moest wel fout zijn. Het is bijna ridicuul om aan te nemen, zoals nog steeds door een aantal theologen beweerd wordt, dat *Thomas* een soort excerpt is van de synoptici en deze zin er later bijgevoegd is.

Tollenaars en hoeren gaan voor naar het koninkrijk

Ook op veel andere plaatsen komen de vroege *Nag Hammadi-geschriften* overeen met de joods-christelijke evangeliën. Deze laatste ontstonden in de kring rond Jacobus, een broer van Jezus, die de eerste gemeente in Jeruzalem leidde. Als in deze kringen de maagdelijkheid van Maria werd ontkend kan dit dus steunen op *inside-information* die ze later in Rome node ontbeerden. Na de marteldood van Jacobus en het uitbreken van de joodse opstand tegen de Romeinen in 66 na Chr. trok deze groep christenen de Jordaan over naar Pella. Vandaar waaierde dat joodse christendom uit over het Midden-Oosten, aan de periferie van het toenmalige Romeinse Rijk. Daardoor, en omdat veel van hun geschriften in het Aramees waren gesteld, is deze authentieke tak vele malen onbekender gebleven dan de Romeinse variant van voornamelijk het Paulinische christendom. Ook hier kan een voorbeeld illustreren dat nauwkeurige tekstvergelijking soms verrassende resultaten oplevert. Bij *Mattheüs* en *Lucas* (maar niet bij *Marcus*) vinden we een langdradig verhaal:

---

29 De stelling dat Jezus en Christus en God (waar in een weer later stadium de Heilige Geest werd bijgevoegd) één persoon zijn is een latere theologische ontwikkeling. Zowel in de op Aramese bronnen teruggaande joods-christelijke evangeliën als in de meeste *Nag Hammadi-geschriften* en ook in enkele bijbelhandschriften wordt vermeld dat Jezus als mens geboren is en pas Christus (Zoon van God) werd bij zijn doop in de Jordaan.

> Een man ging op reis. Hij riep zijn dienaren bij zich en vertrouwde hun zijn eigendommen toe. Aan de een gaf hij vijf talenten, aan een ander twee en aan een derde een. Toen hij terugkwam vroeg hij zijn dienaren af te rekenen. De eerste zei: "Heer, uw vijf talenten hebben er nog vijf opgebracht". De meester zei tegen hem: "Uitstekend, je bent een goede en trouwe dienaar. Je hebt mijn financiën goed beheerd, ik zal je over iets belangrijkers aanstellen." De tweede kwam en zei: "Heer, uw twee talenten hebben er nog twee opgebracht." "Uitstekend", zei de meester, "je hebt mijn financiën goed beheerd, ik zal je over iets belangrijkers aanstellen." De derde kwam en zei: "Heer, ik was bang, omdat u een hard mens bent. U neemt op wat u niet heeft gestort en u maait wat u niet heeft gezaaid. Hier is uw talent, dat ik veilig voor u weggeborgen heb." Zijn heer antwoordde: "Jij onwaardige dienaar! Je wist dat ik maai wat ik niet gezaaid heb? Waarom heb jij mijn geld dan niet geïnvesteerd, zodat ik het bij mijn terugkeer met rente kon terugkrijgen? Neem hem het talent af en geeft het aan hem die de tien talenten heeft." Ik zeg je, iedereen die heeft zal nog meer ontvangen, en van hem die niet heeft zal wat hij heeft worden afgenomen.[30]

Een vreemde parabel. Jezus gebruikte vaak drie vergelijkingen in één parabel, maar dan wel vergelijkingen die juist onderling verschillend zijn. In deze gelijkenis hebben nummer een en twee hetzelfde gedaan en het bezit verdubbeld. Dit klopt zo slecht dat er sprake moet zijn van een latere verandering. *Mattheüs* laat dan de ongelukkige ook nog in de gevangenis werpen. Zo ook het eerder genoemde joods-christelijke *Evangelie van de Nazorenen*. Want daar lezen we over die rijke man die naar het buitenland moest:

> [...] Hij had drie knechten, één die het vermogen van zijn meester verbraste met hoeren en fluitspeelsters, één die de winst vermenigvuldigde en één die het talent verborg. Daarna werd de eerste geprezen, de tweede slechts berispt en de laatste werd opgesloten in de gevangenis [...][31]

Conclusie

De nieuwtestamentische evangelisten rangschikten het voorhanden zijnde oudere (en nu veelal verloren) materiaal en bewerkten dit in het kader van hun eigen overtuiging ten behoeve van hun eigen boodschap aan een bepaalde persoon of gemeente. Vervolgens werden deze vrije bewerkingen talloze malen overgeschreven en gekopieerd en vertaald door mensen die daar vaak ook weer hun eigen inzichten in verwerkten. Buiten dicteer-, taal-, en schrijffouten waren er ook aanvullingen, weglatingen en veranderingen op ideologische grond. Tussen het afschrijven van de evangeliën en de vroegste handschriften die we momenteel kennen (op twee snippers uit het *Evangelie volgens Johannes* na) ligt ruim honderd jaar. Een eeuw waarin de levende teksten, die op nog geen enkele wijze als sacrosanct of canoniek werden gezien, vrijelijk werden aange-

---

30 Gebruikt is de tekst uit de gereconstrueerde *Q*, weergegeven in Burton Mack, *The lost Gospel: the Book Q and Christian origins* (San Francisco 1993); Nederlandse vertaling: *De verloren woorden van Jezus. Een reconstructie van boek Q* (Den Haag 1994) logion 61.

31 A.F.J. Klijn, *Apocriefen van het Nieuwe Testament I* (Kampen 1984) 21.

past naar eigen inzichten (een proces dat we niet alleen bij de bijbelse geschriften tegenkomen maar ook bij de *Nag Hammadi-geschriften* en andere apocriefe teksten). Na ruim driehonderd jaar werd er een omstreden, maar wel bindende selectie gemaakt van (veelvuldig gecorrigeerde) geschriften die wel en die niet gelezen mochten worden. Een selectie die voornamelijk gemaakt werd op puur theologische gronden.

De vondst bij Nag Hammadi in 1945 is belangwekkend om een aantal redenen. Ten eerste verschaft ze ons inzicht van binnenuit over de *gnosis*. We kunnen nu kennis nemen van een indringende spiritualiteit uit de eerste eeuwen van onze jaartelling die in de gangbare geschiedenis steeds verder uitgefilterd werd, naar een zijspoor werd verwezen en ten slotte werd verketterd. Ten tweede werpt een aantal christelijke teksten uit de kruik van Nag Hammadi een nieuw perspectief op de ontstaansgeschiedenis van het christendom en toont een beeld van Jezus van Nazareth dat door de latere kerkelijke traditie om allerlei redenen is aangetast en vervormd.[32] Ten derde, en daar is deze bijdrage voornamelijk aan gewijd, levert de vondst mogelijkheden tot tekstvergelijkingen op die ons een beter inzicht kunnen verschaffen in de vroegste tekstoverleveringen en de grondtekst van het Nieuwe Testament.[33] Met dat laatste is tot nu toe nog te weinig gedaan.

---

32 Over de 'historische Jezus' is veel geschreven. Albert Schweitzer had ruim 650 pagina's nodig om de geschiedenis van het onderzoek naar het leven van Jezus te beschrijven tussen het einde van de achttiende eeuw en 1906, het jaar waarin zijn *Geschichte der Leben-Jesu-Forschung* verscheen (7e druk; Hamburg en München 1966). Na 1906 is de stroom aangezwollen tot bibliotheken vol. Een goed overzicht van de huidige stand van zaken geven B. Chilton en G.A. Evans, *Studying the Historical Jesus. Evaluations of the State of Current Research* (Leiden 1994). Het verband tussen de historische Jezus en de literatuur uit de eerste eeuwen komt goed aan bod in J.D. Crossan, *The Historical Jesus. The Life of a Mediterranean Jewish Peasant* (San Francisco 1992); in C.W. Hedrick ed., *The Historical Jesus and the Rejected Gospels*, (Atlanta 1988); en in J. Slavenburg, *Een ander testament. Onbekende geschriften over het leven van Jezus en zijn geheime leringen*, (2e druk; Deventer 1993).

33 Zie voor een goed overzicht Graig A. Evans, Robert L. Webb en Richard A. Wiebe, *Nag Hammadi Texts and the Bible. A Synopsis and Index* (Leiden 1993).